

PÄIVI MEHTONEN

Kielikritiikki ja mystiikka – ateistisesti valaistunut moderni

2000-luvun alku on ollut sekä elämäntapamystiikoiden että mystiikan tutkimuksen vilkasta aikaa. Yli sadan vuoden takaisessa filosofiassa osoittautui kauaskantoiseksi saksalais-itävaltalainen kielikritiikin (*Sprachkritik*) tuottama maallistunut mystiikan tulkinta. Vaikka tutkimuskirjallisuus usein nimeää modernin apofaattisen ajattelun ja kielellisen käänteen arkkitehdeiksi Wittgensteinin ja Heideggerin¹, nämä merkkinitimet kuuluvat jo aiemmin käynnistyneen suuntauksen vaikutushistoriaan.

Aivan 1900-luvun alussa ilmestyi joukko kielifilosofisia teoksia, joista ammensivat sekä ajan sekulaari filosofia että avantgardistinen taiteen teoria. Aikanaan erittäin luettua mutta sittemmin kaanoneista syrjäytynyttä Fritz Mauthneria (1849–1923) pidetään käsitteen *Sprachkritik* isänä. Hän on elinikäisen oppimisen mallitapaus: hän teki niin monta uraa kaunokirjailijana, teatterikritiikkona ja filosofina, että jälkipolvilla on edelleen haastetta hänen merkityksensä arvioimisessa. Hänen ajattelussaan yhdistyivät (vielä) piirteet, jotka sotienvälisessä ja -jälkeisessä filosofiassa karsinoitiin erilleen, sittemmin analyttiseksi ja mannermaiseksi kutsutuiksi suuntauksiksi. Niinpä Mauthnerin vaikutuksia voi nähdä niin myöhemmässä Wienin piirin loogisessa positivismissa kuin fenomenologiassa ja eksistentialismissa. Juuri dogmien vastustus teki Mauthnerista kielellisten toisinajattelijoiden ja avantgardistien innoittajan vuosisadan alkupuolella – Morgensternista Borgesiin ja Beckettiin, tai Buberista Wittgensteiniin.

Yksi Mauthnerin kielikritiikin innoittaja oli ei-moderni mystinen teologia, erityisesti Mestari Eckhart. Kielikritiikki hyväksyi tiettyjä teologian argumentteja ja ajattelutapoja, mutta ei sen metafysisistä kehyskertomusta. Väistämättä huomio kiinnittyi myös filosofian omaan kieleen – siihen, *kuinka* on mahdollista harjoittaa kielikritiikkiä *kielessä*.

Tämä kielellinen painotus on edelleenkin vahva saksalaisessa mystiikan tutkimuksessa, myös lähestyttäessä mystiikkaa teologiana ja uskontona². Kielikritiikin tulkinta mystiikasta oli kuitenkin ateistinen, ja se ansaitsee huomiota johdatuksena ja yhtenä tulokulmana filosofian ja mystiikan kiemuraisiin suhteisiin uudemmassa eurooppalaisessa filosofiassa. Tärkeitä tässä yhteydessä ovat erityisesti Mauthnerin teokset *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* (1901, Kirjoituksia kielikritiikistä), *Sprache* (1906, Kieli) ja *Wörterbuch der Philosophie. Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache* (1910, Filosofian sanakirja: uusia kirjoituksia kielikritiikistä). Mauthnerin pääteoksia ei ole käännetty, edes englanniksi.

Kielellinen käänne

Kaksi yleisempää huomiota valaisee sekä kielikritiikin perinnetietoisuutta että moderniutta. Ensinnäkin 1900-luvun kielikritiikki on rengas pitkässä negatiivisen teologian tulkintojen tai käyttöjen ketjussa. Esimerkiksi William Franke on nimennyt ”apofaattisia kulttuureja” eli aikakausia, jolloin mystiikka kehittyi tai aktivoitui merkittävästi. Näitä kulttuureja ovat muun muassa hellenismi (gnostilaisuus, hermeeittinen traditio), keskiaika (katolinen mystiikka), romantiikka (valistuksen kritiikki kirjallisuudessa ja filosofiassa) sekä 1900-luvun maallistunut kielikritiikki.³ Tässä jatkumossa kielikritiikki edustaa avointa ateismin julistusta, joka kuitenkin vaalii mystiikan henkisyttä ja sen kielikäsittejä.

Toiseksi, kielikritiikin suhde traditioon ei ollut historiallinen vaan teoreettinen. Leimaa-antavana voi pitää piirrettä, jota on myöhemmän 1900-luvun filosofian yhteydessä kutsuttu *teoreettiseksi medievalismiksi*. Bruce Holsinger on vakuuttavasti osoittanut, miten ranskalainen sotienjälkeinen teoria Bataillesta Lacaniin ja BARTHESista Derridaan löysi keskiajan filosofis-teologisista sanastoista ja ajattelun rakenteista lähteen revisionistiselle asenteelleen traditiota kohtaan⁴. Ajatus keskiaikaisen tradition uusiokäytöstä soveltuu hyvin myös varhaisemman saksalaisen kielikritiikin tarkasteluun. Keskiajan teologiafilosofiassa modernia kielikritiikkiä kiinnosti erityisesti negatiivinen teologia, joka esimerkiksi Mauthnerille edusti yhtä muotoa realistien ja nominalistien välisessä kiistassa.

Tieteen sanataikausko

Mauthnerin kielikritiikki on monin osin ”sovellettu” mestari Eckhartia. Mestarin ajatukset tiedon ja kielen luonteesta sekä hänen saarnansa vaikenemisesta ovat kielikritiikkiä, Mauthner toteaa⁵. Mauthnerin skeptisen ja radikaaliempiristisen filosofian kannalta Eckhartin ajattelussa on kuitenkin yksi pulma: jumalan käsite. Kielikritiikin päämääränä on asteittainen tietoisuuden lisääntyminen ja vapautuminen kielen harhoista, sillä

kieli on kehittyessään vieraantunut aistihavainnon välitömyydestä. Erityisesti abstraktit käsitteet, kuten 'järki', 'laki' tai 'minä' filosofiassa tai 'Jumala' teologiassa, viittaavat Mauthnerin mukaan vain toisiin kielen käsitteisiin ja sanoihin. Kielen käyttäjä on väistämättä kielen tällä puolen, eikä sanoilla tai lajikäsitteillä ei ole todellisuuden kanssa juuri tekemistä. Ne ovat merkkien merkkien merkkejä (*Zeichen von Zeichen von Zeichen*).⁶ Ainoa keino vapautua kokonaan kuvien ja metaforien *Schein*istä olisi vaieta kokonaan.

Tietoteorialle jää kuitenkin yksi tie: ”jos tietoteoria päättää olla kielikritiikkiä, sen on otettava kantaa vanhaan kiistaan nominalistien ja realistien välillä”⁷. Tämä kiista on Mauthnerin mukaan levinnyt vanhasta logiikasta keskiajan skolastiseen teologiaan ja sieltä moderneihin tieteisiin (psykologia, biologian darwinismidebatit ym.). Kielikritiikin kannalta vanha kiista kiteyttää ihmisen turhat yritykset *puhua siitä mistä ei voi puhua* (*das Unausprechliche auszusprechen*). Mauthnerin kritiikin kohteena onkin erityisesti realismi, *Wortrealismus*, joka jo Pseudo-Dionysioksen ja Eckhartin edustamana halusi täyttää ei-minkään jollakin ja tehdä 'sanoin kuvaamattomasta' 'Jumalan'. Vaikka Eckhart oli keskiajan ajattelijoista suurimpia ja Mauthnerin suuresti ihailema mystikko, mestarikin lopulta turvautui siihen realistisen ”sanataikauskoiseen” johtopäätelmään, että Jumala on eimikään ja Yksi (*Nichts und Eins*)⁸.

Mauthnerin Eckhart-tulkinta on tärkeä edeltäjä monille 1900-luvun filosofioille kielen rajoista, hiljaisuus-

desta ja 'sanoinkuvaamattomasta' sekä analyttisessä että mannermaisessa traditiossa. Mauthner vaalii tietoisesti ristiriitaisesti negatiivisen teologian kielikriittisiä puhetapoja samalla kun hän sulkeistaa metafysiikan. Keskiajan realismi pysyi sanataikauskona, koska se kieli-skepsiksestään huolimatta puhuu siitä mistä ei voida puhua. Modernin ateistisen mystiikan viesti puolestaan on se, että kielellä ei ole mahdollista tavoittaa sen itsensä ulkopuolista todellisuutta.

Sanataikausko ei ole vain keskiajan realistien ja mystikkojen ajattelutapa. Mauthner näkee myös modernin tieteen ja filosofian aiemman uskonnollisen *Weltanschauungin* jäänteinä. Ne edelleenkin *uskovat* kielen ilmaisuvoimaan todellisuuden kuvaajana.

Oliko kielikritiikon skepsiksellä sitten varaovea, joka pelastaa sen siihen itseensäkin kohdistuvalta epäilyltä? Mauthnerin mukaan maallistuneen modernin maailman kielikriittinen tietoteoria edellyttää vahvaa historiallisuutta. Uskonnollisen tai nihilistisen vaikenemisen sijaan hän nostaa kielikritiikon tehtäväksi tutkia sanojen käyttöä normaalikielessä (*Sprachgebrauch*) ja jäljittää kielen merkitysten alituista vaellusta ja muutosta (*Bedeutungswandel*). Tässä projektissa nominalismi on Mauthnerille vakuuttavampi kielifilosofia ja modernin ateismin edeltäjä kuin realismi, kunhan sitä täydennetään kielihistoriallisella ulottuvuudella. Vaikka ”nominalistinen mystiikka” ei sekään poista kielen *Schein*-luonnetta, nominalismi oli ja on Mauthnerin mukaan toimiva taktiikka realismin dogmatisoivia pyrkimyksiä vastaan. Jo keskiajan



nominalistit osoittivat, että yleiset ideat ovat vain nimiä – ja että Jumala ja muut uskonnon keskeiset kysymykset ovat tosiaankin uskon, eivät järjen ja filosofian asia. Näin apofaattinen (realistinen) traditio tarjosi aineksia modernille kieleen kohdistuvalle skepsikselle, nominalistinen traditio puolestaan kielikäsitteiden, joka ei ripustautunut metafysiikan realiaan. Mauthnerin mukaan modernissa filosofiassa vastaavia ajatuksia olivat tienviitoittaneet erityisesti Kant, englantilaiset empiristit, Schopenhauer, Nietzsche ja Ernst Mach.

Mauthnerin johtopäätelmä on mielenkiintoisen ristiriitainen myöhemmän 1900-luvun dogmaattisempia filosofioita ajatellen. Yhtäältä hänet radikaalina empiristinä usein liitetään loogisen positivismin esihistoriaan. Kuitenkaan Mauthner, toisin kuin moni Wienin piirin ajattelija, ei puolustanut ajatusta menetelmästä tai rationaalisen rekonstruktion tiestä, jonka kautta kieli ja todellisuus voitaisiin tuoda lähemmäs toisiaan. Kielikritiikki ei voi ylittää kielen rajoja muuttumatta kritisoimukseen metafysiikaksi. Näin mauthnerilainen kriitikko voi vain osoittaa kielen rajoituksia ja tutkia kielenkäytön kontingentteja (historiallisia, sosiaalisia, yhteisöllisiä) piirteitä. Mauthnerin esittämiin ajatuksiin palasi esimerkiksi Wittgenstein myöhäisfilosofiassaan – kiistettyään ensin varhasteoksessaan *Tractatus logico-philosophicus* (1921), että hän tarkoittaisi kielikritiikillään samaa kuin Mauthner⁹. Toisaalta Mauthner ei kiellä sitä, että kielen tuolla puolen voisi olla jokin ekstralingvistinen todellisuus – ja meillä ekstralingvistisiä välittömiä kokemuksia siitä¹⁰. Mutta koska tieteitä tai tietoteoriaa ei ole ilman ajattelua (ja ajattelijaa) eikä ajattelua ilman kieltä, kielen tuo puoli on tietoteorian ulottumattomissa. Kieli auttamattomasti substantivoi ja abstrahoi kaiken.

Kirjallinen käänne

1900-luvun alkuvuosien kielikritiikin haaste filosofialle on sama kuin mystiikan teologialle: kuinka ja miksi puhua siitä, mistä ei voida puhua. Taitavana satiirikkona ja ironikkona Mauthner viitoitti tietä filosofiselle kaunokirjallisuudelle (Borges, Beckett) ja kaunokirjalliselle filosofialle (Heidegger, Derrida). Hänen tekstinsä kommentoi omaa historiallista ja kielellistä rakentumistaan. On vaikea kuvitella apofaattisempaa filosofian sanakirjaa kuin Mauthnerin *Wörterbuch*. Se on avoimen valikoiva ja subjektiivinen tietokirja, jonka artikkelit käsittelevät kielen epätarkkuutta ja abstraktien käsitteiden tyhjentävän määrittelyn mahdottomuutta. Mauthnerin ”sana-historioiden ja käsittekritiikien” (*Wortgeschichten und Begriffskritiken*) pyrkimyksenä onkin lukijan asteittainen tietoiseksi tekeminen tyhjien aavesanojen lumeesta.

Tässä projektissa myös kaunokirjallisuuden kielellä on tärkeä asema: ”juuri sanaluonnostensa epävarmuuden vuoksi [*wegen der Unsicherheit der Wortkonturen*] kieli on erinomainen väline sanataiteelle tai runoudelle”¹¹. Toisin kuin uskonto tai tieteet, kirjallisuus ei esitä äännekkäitä todellisuusvaateita ja sorru realismiin. Päinvastoin, kirjallisuudelle on ansio viittailla kielen rajoihin ja sanoin-

kuvaamattomaan. Mauthner liittää tämänkin ajatuksen kristillisen maailmankuvan murenemiseen ja moderniin ateismiin. Kristillisen kulttuurin loppu ja pessimistisen filosofian suosio on koskettanut sellaisiakin runoilijoita, joita muutoin uskonto ja filosofia ovat näyttäneet kiinnostavan vain vähän. ”Tämä muutos runoilijoiden ajattelutavoissa on niin radikaali, että viime vuosien (meidän mielestämme) tärkein runous ei enää tunnu mitenkään liittyvän siihen, mitä on tuhat vuotta kutsuttu ’runoudeksi’”¹².

Mauthnerilainen kielikritiikki oli siten itsetietoinen ja poleeminenkin murrosvaiheen suuntaus. Vuosisadan vaihteen inspiroimana se mielellään manifestoi uuden ajan alkua ja vanhan loppua. Samalla kun se ajallisesti suuntautui vaikkapa menneisyyden mystiikoihin, se teoreettisesti rakensi pohjaa myös myöhemmän 1900-luvun ajattelulle. Tähän tulevaisuuteen kuuluivat omasta kielellisyydestään ja historiallisuudestaan tuskaisen tietoiset filosofiat ja teologiat.¹³

Viitteet

- 1 McGrath 2006, 130; Franke 2009 II, 24–25.
- 2 Esim. Haas 1996; Ruh 1990–1999.
- 3 2009 II, 9–10.
- 4 Holsinger 2005.
- 5 Mauthner 1910, 126.
- 6 Sama, 166.
- 7 Sama, 156.
- 8 Sama, 153–154.
- 9 4.0031, Wittgenstein 1978, 19.
- 10 Esim. Mauthner 1910, 132.
- 11 Mauthner 1906, 19–20.
- 12 Mauthner 1910, 264.
- 13 Teksti perustuu väljästi esitelmään, jonka pidin Helsingin yliopiston Tutkijakollegiumissa järjestetyssä konferenssissa *Insistence of the Theologico-Political: How and Why Did Modern Political Philosophy and Theory Become Engaged with the Theological?* 11.6.2009.

Kirjallisuus

- Franke, William (toim.), *On What Cannot Be Said. Apophatic Discourses in Philosophy, Religion, Literature, and the Arts*. 2 osaa. University of Notre Dame Press, Notre Dame 2009.
- Haas, Alois M., *Mystik als Aussage. Erfahrungs-, Denk- und Redeformen christlicher Mystik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1996.
- Heidegger, Martin, *Kategorien- und Bedeutungslehre des Duns Scotus* (Habilitationsschrift, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg I. Br.). Mohr, Tübingen 1916.
- Holsinger, Bruce, *The Premodern Condition. Medievalism and the Making of Theory*. University of Chicago Press, Chicago 2005.
- McGrath, S. J., *The Early Heidegger and Medieval Philosophy. Phenomenology for the Godforsaken*. The Catholic University of America Press, Washington D. C. 2006.
- Mauthner, Fritz, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. Cotta, Stuttgart 1901–1902.
- Mauthner, Fritz, *Die Sprache*. (Die Gesellschaft. Band IX. Toim. Martin Buber.) Literarische Anstalt Rütten & Loening, Frankfurt 1906.
- Mauthner, Fritz, *Wörterbuch der Philosophie: Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. (Hakusanat ’Mystik’, ’Nichts’, ’Nominalismus’, ’Poesie’) Müller, München & Leipzig 1910.
- Ruh, Kurt, *Geschichte der abendländischen Mystik*. 4 osaa. Beck, München 1990–1999.
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus logico-philosophicus* (1921). Käänt. D. F. Pears ja B. F. McGuinness, johdanto Bertrand Russell. Routledge & Kegan, London & Henley 1978 (1961).